

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 4 Sayı: 18

Volume: 4 Issue: 18

Yaz 2011

Summer 2011

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN DAĞILMA SÜRECİNDE HUZİSTAN AVŞARLARI

"HUZİSTAN AVSHARS DURING THE DISINTEGRATION OF SALJUKIAN EMPIRE"

Ergin AYAN*

Özet

Günümüzü ve geleceğimizi ilgilendiren pek çok özgün sorunların çözümünde nesnel olarak yaşanmış hadiseleri nirengi noktası olarak alan tarihsel araştırmalar, şüphesiz başka şeylerle kıyaslanamayacak bir değere ve öneme sahiptir. Bu tür incelemeler, yeni sorunlarla birleştirildikleri takdirde, kadim tarihsel koşullara yeniden bir soluk kazandırmaktadır. Bu nedenle, muhtelif koşullar altında ana yurtlarından göç eden ve XI. Yüzyıldan itibaren kitlesel olarak İslâm Dünyası'nın maruf ve mamur merkezlerine sürüklenen Oğuz-Türkmen boylarının başlarına gelenler, XXI. Yüzyılın başlarında bile birçok coğrafyadaki ulus-devlet yapılanmalarının sonuçlarına aydınlatıcı bir unsur olabilir. Bu çalışmada ele aldığımız, Orta Çağda Oğuz boylarının gücünü yansıtan çeşitli tarihsel deneyimler de günümüze miras olarak kalmış tarihsel kesitle ilintisiz değildir. Bu bakımdan İran coğrafyasındaki Türklerin geleceğiyle ilgili tahminler yapmaya yardımcı olması için, daha fazla tahlillere ihtiyaç hâsıl olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avşar, Selçuklular, Huzistan, Oğuz Boyları, İran.

Abstract

Historical researches that takes to the objective incidents as a landmark, in solving the original problems that concerns our present and future, has a value and importance that incomparable with any other things have. In case of combined with other problems, this kind of studies, gives a new breath to the ancient historical conditions. Events that wich, Oğuz-Turk tribes that have been migrated in a mass from their homeland under the different circumstance and drifted to the civilized center of the İslam world after the XI'th century, have been thorough, can be an illuminating element on explanation of different geographic region's national-state structuring's results, even XXI. Century's beggining. Historical experince that we examined in this study is, in the medieval term, various historical experiences that reflects strenght of the Oğuz tribes had, is not irrelevant with historical fragment that inherited to our time. At this point, for helping to guessing of the future of the Turk tribes that living in Persian geoghraphical zone, more analysis has been needed.

Key Words: Avshar, Saljukians, Huzistan, Oghuz Tribes, Persian.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti'ni Oğuzlar kurmuştu, onu Oğuzlar yıktı. Selçuklular varlık ve kuruluşlarını medyun oldukları Oğuzların varlığını, yükseliş dönemlerinde unutmışlardı. Selçuklu yönetiminin siyasetine karşılık, Oğuzların tutumu yalnızca sağduyunun zafer kazanmasına işaret etmez. Sultan Sançar'ın devletin asli unsuru olan Oğuzların eğilimlerini fark edebilme yeteneği, pek çok bilinmeyen şeraitin sonuçlarını tahmin edebilme kabiliyetini içermiştir. Bu durum, devletin geleceğinin nasıl şekilleneceğini analiz eden bir tarz ile yönetim ve Türkmenler arasındaki çelişkiye işaret eden Nizâmülmülk'ü akla getirmektedir.

Sultan Alparslan ve Sultan Melikşâh'a vezirlik yapmış olan ünlü İranlı devlet adamı Nizâmülmülk, Türkmen sorununa çözüm aramıştı, ama çözümü bulamayan Selçuklular kuruluşlarından yaklaşık yüz sene sonra, bu sorunun ağırlığı altında ezildiler. Nizâmülmülk, kendi yazmış olduğu *Siyâsetnâme*'nin 26. faslında, devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olan bu hür yaradılışlı Türkmenlere karşı nasıl hareket edilmesi lâzım geldiğini anlatmakta ve onları hükümdara bağlayacak tavsiyelerde bulunmaktadır¹. Nizâmülmülk, amacına ulaşmış, devletin başlıca askerî makamları, saray kölelerinden yetiştirilmiş kimselere verilerek, oldukça büyük hassa kuvvetleri (gulâmân-ı saray)² vücuda getirilmiştir³. *Siyâsetnâme*'den anlaşıldığına göre, Sultan Alparslan ve Melikşâh zamanlarında başlamak üzere Türkmenler Selçuklu ordusundan büyük nispette tasfiye edilmişlerdir. Nizâmülmülk ile başlayan bu Oğuz-Türkmen siyaseti uygulamasına rağmen Oğuz boyları ve beyleri meselesi devleti daima uğraştırmıştır⁴.

Türkmenler doğaları gereği ya da başka bir ifadeyle hayat tarzları gereği kendi kendini yönetme bakımından oldukça istikrarlı bir toplumdur. Türkmenlerin örtük biçimdeki bağımsızlık, başına buyrukluğa karakterinden de ancak onları iyi tanımayı reddedenler uzak durabilir. İyi bir yönetimin veya arzu ettikleri siyasal bir sistemin tasarlanmasında Nizâmülmülk'ün, Türkmenlerden pek etkilenmeyecek olan yerli İranlı kurumlar ve değerler çerçevesini ihdas ederek, ağır bastırıldığı görülmektedir. Selçuklu devlet teşkilatını tanımlamakta kuramsal bir zorlukla karşılaşmamıştır. Zaten pratikte buna yönelik alternatif bir talep de olmamıştır. Buna rağmen imparatorluğun muhtelif unsurları arasındaki sosyal ilişkilerde aşırı derecede istikrarsızlıkların ortaya çıkması, özellikle yönetimsizlik sorunu yaratmıştır. Mefkûreci bir ifadeyle, "nizâm" "terakkiyle" birlikte yürür, ancak nizâmın tahlili bize terakkinin nasıl bir kurgusunun olması gerektiği konusunda açık bir yol göstermez. Bu durumda Türkmenler, onlara devletin teşkilatlanmasında en çok ihtiyaç duyulduğu zamanlarda önemlerini kaybetmişlerdir. Dolayısıyla, şimdi Selçuklu Devleti ile ilgili tahlillerimizi, devletin kurucuları olan Oğuz-Türkmenlerle hiç ilgisi olmayan analitik modeller ışığında yapsak bile, onları bir askeri güç deposu olarak gören yönetimin geleneksel yaklaşımına başvurmak mümkündür. Bu husus, özellikle Nizâmülmülk'ün iyi bir Selçuklu toplumu tasarımında olanaklı görünmektedir, çünkü Selçuklu teşkilatının başarılı bir biçimde işlemesi hakkında bildiklerimizin ekserisi, tekrarına binlerce yıllık kadim Türk tarihinde ampirik olarak rastladığımız şeylerdir. Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuzlar, bu devletin askerî ve bürokratik yönden yabancı unsurların nüfuzuna geçmesini ta başlangıçtan beri benimsememişlerdir. Demek ki, Nizâmülmülk'le başlayan bütün çabalara mukabil Türkmen meselesine bir çözüm bulanamadı ve devlet sonunda bu meseleden dolayı yıkıldı. Çünkü, göçebenin yerleşik hayata geçmesi, tarım, ticaret ve sanatla meşgul olması, birdenbire gerçekleşecek basit bir sosyal olay değildir. Bu son derece yavaş oluşan sosyal bir

¹ Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyâsetnâme*, Haz. M. A. Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 73.

² Türk, Deylem Arap gibi muhtelif unsurlardan satın alınan köleler, özel olarak yetiştirilerek ordunun bir bölümü teşkil edilmiştir. Orduda gulâmlıktan yetişen kumandanların, özellikle batı yönünde genişlemede ve mahallî hanedanlara karşı yapılan savaşlarda önemli başarıları görülmüştür. Ayrıca, diğer Türk ve Türkmen grupları karşı çıktıkları zamanlarda, Sultan'a sadık kalmışlardır. Bazı gulâm kumandanların, şehzâdelere atabeg tayin edildikleri de olmuştur. E. Merçil (1996). "Gulâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, s. 182.

³ Bu hususa dikkati çeken yabancı bir modern tarihçi olarak bk. A. K. S. Lambton (1991). *Lanlord and Peasant in Persia*, London, s. 5; Karş. F. Köprülü (1943). "Osmanlıların Etnik Menşei Meselesi", *Belleten*, VII², Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 275; M. A. Köymen (1965-1966). "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Sayı 37-48, s. 1121; Gulâm sistemi hakkında tafsilât için bk. M. A. Köymen (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 238-258.

⁴ F. Köprülü (1943). A. g. m., s. 274 vdd; Karş. M. A. Köymen (1993). A. g. e., III, s. 49 vd.

süreçtir. Siyasî ve askerî açıdan incelenecek olursa, Oğuz boylarının XI.-XIII. yüzyıllar arasında İran ve Anadolu'da göçebe savaşçılar olarak, tarım toplumlarına karşı sağladıkları üstünlük, devamlı olmadı. Zira bu Oğuzların kurdukları yeni sosyal düzen, yerleşme sürecini gerektirdiği hâlde, kendilerinden sonra Orta Asya'dan gelen yeni göç dalgaları, talan esasına dayalı askerî üstünlükleriyle Selçukluları inkıza uğratmıştı. Aynı örneği Anadolu'ya sirayet eden Cengiz ve Timur istilâlarında da görmek mümkündür⁵.

Selçuklu-Oğuz Boyları Karşıtlığının Belirmesi

Bu devletin kuruluş döneminde kendilerinden çok sık bahis edilen Türk beylerinin ve topluluklarının, yükselme döneminde tarihî kaynaklarda adlarına pek rastlanmaz. Kaşgarlı Mahmûd, 22 Oğuz boyundan söz eder⁶, fakat Selçuklu tarihi kaynaklarında bu boyların pek azının adı geçer. Büyük Oğuz boylarının çözülmekte ve dağılmakta olduğu bir dönemde, boy adı yerine Kızıllı, Yağmurlu vb. gibi boy teşkilâtındaki askerî reislerin adları kullanılmaya başlandı. Kaynaklarda ancak Salgur (Salur), Yıva, Avşar, Yazır gibi birkaç Oğuz boyunun adı tespit edilebilmektedir. Selçuklu boyunun içerisinden çıktığı Kınık boyu hakkında ise bilgiler kesilmiştir. Selçuklular zayıfladıkça, Türkmen beylerinin adları da yeniden geçmeye ve kendi göçebe topluluklarının başında, taht kavgalarında ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır⁷.

XII. Yüzyılın birinci yarısında asıl Mâverâünnehir'de yaşayan iki kalabalık göçebe topluluğundan ikisi Karluklar ile Oğuz Türk grupları idi. Bu topluluklardan her ikisinin de buralara sıkıştırmalar sonucunda geldiği şüphesizdir. Oğuz boylarının buralara gelmelerinin sebebi muhtemelen başka bir Türk kavmi olan Kanglıların baskılarıdır. Aynı baskı yüzünden Avşar, Salur (Salgur), Yıva, Yazır gibi diğer bazı Oğuz boylarına mensup oymakların da Batı ve Güneybatı İran (Huzistan, Şehrızor) sahaları ile Anadolu'ya göç ettikleri anlaşılıyor⁸. Aslında Oğuz ve Türkmen boylarının Türkistan'dan İran ve Batı Asya sınırlarına göç etmesi basit bir istila hareketi değildi. Selçuklu yayılcılığında bütün boy ve kabileler uzun seferlerde eşleri, çocukları, koyun, at ve deve sürüleri ile birlikte göç ediyorlardı. Fetihlerde Kınıklar, Yıvalar, Döğerler, Kayılar, Avşarlar ve diğer 24 Oğuz boyu mensupları yer almışlardır⁹.

Selçuklu hükümdarları Anayurttan göçüp gelen Türkmen kümelerinin uçlara gitmelerini teşvik ettikleri gibi, devlet hâkimiyetinin kuvvetle yerleşemediği Kürt, Lur gibi savaşçı unsurların yaşadığı dağlık, kapalı kıyı bölgelerinde yurt tutmalarını müsamaha ve belki memnuniyetle karşılamakta idiler. İran'da Huzistan ve İsfahan arasındaki dağlarda Lurlar yaşıyordu. Lurlar pek çok kabilenin birbirine karışmasından oluşmuş bir topluluktur. Bu topluluğu birbirine dilleri bağlıyordu. Bugün hala bu kabileler arasında Avşar, Beğdili, Çağatay, Karabağlı gibi Türk gurupları vardır. Dilleri Kürtçeden farklıdır ama onlar kimlik olarak Kürt olmayı seçmişlerdir. Bunlar daha önce Suriye'de bulunan Fazluye Kürtlerinin liderliğinde, 1155 yılında Doğu ve Güneydoğu Luristan'da Büyük Lur Atabeyliğini kurdular¹⁰.

XII. Yüzyılda Türkmenler çoğunlukla ya uçlarda ya da bu gibi yerlerde görülmektedir. Bu dağınık tespitler elbette Selçuklu devlet idaresinin Oğuz-Türkmenleri siyasal açıdan kullanma biçimlerinin hepsini yansıtmaz. Bununla birlikte burada Türkmenlere uygulanan siyaseti tüm yönleriyle tartışmaya sokmasak bile şu iki siyasal olayın doğurduğu göç olayına değinmek mümkündür; Katavan Savaşı (1141) ve Oğuz İsyanı (1153). 530 (1135-1136) yıllarında, Huzistan'da Türkmenlerin yaşadığı İbnü'l-Esîr'in bir kaydından anlaşılacak-

⁵ Ergin Ayan (Kasım-Aralık 2006). "Selçukluların oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını*, Sayı 165, s. 6.

⁶ Oğuzlar Türkmenlerdir, bunlar 22 bölüktür. Her bölüğün ayrı bir bölgesi ve hayvanlarına vurulan bir âlâmeti vardır diyen Kaşgarlı Mahmûd, daha önce saymış olduğu 20 Türk boyundan Beçenekleri de Oğuz bölüklerinin 19.'su olarak saymıştır. Kaşgarlı Mahmûd (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, Çev. B. Atalay, Ankara: TDK Yayını, s. 28.

⁷ Ergin Ayan (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 18 vd.

⁸ F. Sümer (1999). *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, s. 133.

⁹ S. G. Agacanov (2006). *Selçuklular*, Çev. E. N. Necef-A. N. Annaberdiyev, İstanbul: Ötüken Yayınevi, s. 135.

¹⁰ Mirhond (1358 hş.). *Ravzatü's-safâ*, IV., Tahran: Çaphâne-i Mehâret, s. 781.

tadır¹¹. Müellif, bu Türkmen zümresinin hangi Oğuz boyuna mensup bulunduğunu açıkça belirtmemekte ise de, daha sonraki olaylardan bunların, Huzistan Avşarları oldukları ortaya çıkmaktadır. Fakat müellifin burada Türkmenleri sadece zikretmekle yetindiği ve fakat Selçuklu Devleti'nin güçlü olduğu bu devirde onların herhangi siyasi bir faaliyetinden bahsetmediği gözden kaçmamaktadır. Oysa yukarıda değindiğimiz iki önemli olaydan sonra Türkmen oymaklarının siyasal faaliyetleri kaynaklar tarafından sıkça zikredilmektedir, çünkü zikrettiğimiz bu olaylar Selçuklu merkezi otoritesinin bozulmasıyla yakından alakalıdır.

Nitekim Katavan Savaşı'nın ertesinde Fars ülkesinde Salgurluların kuvvet kesbetmeye başladıkları kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Bunların buraya, 539 (1144-1145) yıllarında Sir-Deryâ boylarından kopan ikinci bir Türkmen dalgası içinde geldiklerini Zerkûb-i Şîrâzî zikretmektedir¹². Bu önemli hadise büyük bir ihtimalle Sultan Sancar'ın Karahıtaylara mağlup olduğu ve Selçuklu merkezi otoritesinin ilk zaafını gösterdiği Katavan Savaşı'nın akabinde gerçekleşmiştir. Diğer kaynaklarda bu Türkmen hicreti içerisinde Salgurluların Fars'a geliş tarihleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün görünmüyor. Bu nedenle 1-2 yıl yanılmış olsa dahi Zerkûb-i Şîrâzî'nin doğru tarih verdiğini kabul etmemiz gerekir. Başlarında Emîr Mevdûd'un bulunduğu Salgurlular, Genduman yaylağından Kûh-ı Gilûye'ye kadar olan bölgeye yerleştiler, Oğuz boy teşkilâtına uygun bir tarzda olarak bu havalide yaylak ve kışlak yapıyorlardı¹³.

Eskilere dayanan bir boy geleneğine ait oldukları kaynakların ifade biçiminden belli olan ve boy adıyla zikredilen bu Oğuz grubunun aidiyet duygusu, bir bakıma Türk tarihinin özetiyle birleşmektedir. Görünüşte Oğuz boylarının Yıva, Yazır, Avşar, Salgur gibi bizzat adlarıyla tanınmalarını öngören tarihi bilgi külliyatı, varoluşlarının bir parçası olarak süreklilik duygusuyla benzerlik taşımaktadır. Şüphesiz geçmiş bilinci, onların kültürel sürekliliğinde büyük bir etkiye sahip olmuştur ve göçleriyle siyasal faaliyetleri bile genel şekliyle buna tanıklık etmektedir.

Bir kaynağımız, 543 (1148-1149) yılında Salgurluların başında bulunan Sunkur b. Mevdûd'un Irak Selçuklu Sultanı Melik-Şâh'a karşı harekete geçtiğini ve talihinin zirveye ulaştığını yazmaktadır¹⁴. Şimdi verilen bu genel malumattan tarihen çıkarılabilecek pek çok sonuçlar husule gelmektedir. Meseleyi devlet otoritesine karşı bir Oğuz boyunun siyasal faaliyeti olarak mütalaa etmek gerekirse, bunda Irak Selçuklu meliklerinin taht mücadeleleri içerisindeki zayıflığının rolünü de hesaba katmak lazımdır. Hareket noktası Irak Selçuklularının taht karmaşası ve buna dayalı olarak zayıflığı da olsa, Oğuz boylarının Sir-Deryâ boylarından kopup gelmek suretiyle yerleştikleri bölgelerde tutunmak veya hâkimiyet kurmak gibi meseleyi başka bir açıdan ve daha objektif bir ölçüde yorumlamak lazımdır. Görünüşe göre Fars bölgesinde Salgurluların faaliyetleri dolayısıyla bir türlü Irak Selçuklu meliklerinin otoritesi kurulamazken, Melik-Şâh'ın denemeleri başarısızlıkla sonuçlanınca Oğuz boylarının lokal hâkimiyetleri de başlamıştır. Selçuklu tarihinin bu kesitinde Oğuzculuk bilinci daha çeşitli biçimlere bürünmüş ve siyasal faaliyetlerinin birikerek yarattığı etki çok güçlü olmuştur.

Fars hakimiyetini kaybeden Irak Selçuklu Meliki Melik-Şâh, amcası Sultan Mesûd'dan yardım almak suretiyle birkaç kez Fars'ı ele geçirmek için şansını denemiş ise de her seferinde Atabeg Sunkur'un karşısında başarısızlığa uğramış ve bu suretle Fars ülkesi kati

¹¹ İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe terc. A. Özaydın-A. Ağırakça, XI, İstanbul: Bahar Yayınları, s. 50; Krş. F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 126.

¹² Zerkûb-i Şîrâzî (1310 hş.). *Şîrâznâme*, Neşr. Behmen-i Kerîmî, Tahran, s. 48; Sir-Deryâ Oğuzları hakkında daha geniş bilgi için bk. F. Sümer (1958). "X. Yüzyılda Oğuzlar", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI, Sayı 3-4, s. 132; F. Sümer (1979). "Tokuz Oğuzlar", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, XII/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 423; Bu konuda ayrıca bk. Türükoğlu Gök-Alp (Kasım-Aralık 1979). "Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: IV. Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları 2", *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Sayı 205-206, s. 37; Tahsin Banguoğlu (1959). "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, Sayı 180, s. 1-9.

¹³ E. Merçil (1975). *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara: TTK, s. 32 vd.

¹⁴ Hacı Mîrzâ Hüseyîni-i Fesâî (1367 hş.). *Fârsnâme-i Nasîri*, Tashîh ve Teşhiye Mansûr Restgâr-ı Fesâî, I, Tahran, s. 245.

olarak Salgurluların hakimiyeti altına girmiştir¹⁵. Fars'taki Salgurlular, yukarıda zikredilen tarihten birkaç yıl sonra, bir Atabeg Devleti kurdular. Yine bu sıralarda, Türkmen topluluğunun içerisinde bulunan Yıva boyundan pek mühim bir kısmın da Hemedân taraflarında yaşadığını ve bir beylik kurduklarını biliyoruz¹⁶.

Dağılma Sürecinde Avşarların Tarihsel Rolü: Şemle ve Devleti

Vassâf'ın adlarından bahsettiği Avşarlara gelince; müellifin verdiği bilgiye göre bunlar, Kıpçak¹⁷ hudutlarından bir Türkmen¹⁸ dalgası harekete geçip Huzistan'a gelmişlerdir. Bu Türkmenlerden Avşarların başında Ya'kûb b. Arslan bulunmaktadır¹⁹. Ancak, bu bilgiye dâhil herhangi bir tarih verilmemiştir. Ya'kûb'un daha sonraki faaliyetlerine dair haberler, onun Fars'ı ele geçirmek üzere Salgurlular ile savaştığına dairdir. Yapılan birçok savaşlar sonucu, Salgurlu reisi Atabeg Sunkur b. Mevdûd galip gelmiş ve Emîr Ya'kûb Huzistan'a dönmek mecburiyetinde kalmıştır²⁰. Ancak, bu olaydan sonra Emîr Ya'kûb'dan daha fazla haber alınmıyor. Bu olayın mahiyeti aynı bölge üzerinde Selçuklu otoritesini hiçe sayarak iki Oğuz grubunun birbirleriyle mücadele etmesi hususunda yoğunlaşmaktadır.

Huzistan Avşarları Şemle ile yeniden olaylara karışmaktadırlar. Avşar Türkmenlerinin başında bulunan bu Oğuz kumandanını Zehebî yanlış olarak Fars ülkesinin sahibi olarak tanıtmaktadır²¹. Irak Selçuklularının saltanat mücadelesi ile geçen döneminde Şemle'nin adı da yer almaktadır. Onun zamanında Afşarlar önemli bir güç haline geldi. Öyle ki; ünlü emirlerden, Irak Selçukluları sultanı Mesûd'un hacibi (beylerbeyi) Hasbeg b. Belengeri, oldukça güçlü olan Afşarların desteğini alabilmek için, Şemle ile dostluk kurmuş ve konumunu güçlendirmeye çalışmıştı. Şemle de onun emîri olmuştu²².

Kaynaklara göre, amcası Mesûd'un yerine tahta çıkan Irak Selçuklu hükümdarı Melik-Şâh şaraba müptelâ idi ve bu yüzden emirleri onu sevmiyorlardı. Bu yüzden emirler aralarında anlaşıp, bir tuzak hazırladılar. Bir kaynağımız Sultan Mesûd'un zamanında ülkelerin üzerinde gözde emirlerinden Hasbeg b. Belengeri'nin hâkim bulunduğunu söylüyor. Dolayısıyla bu Sultan'ın yerine kimin geçeceği konusunda, emirler arasında çıkan ihtilâfın halli meselesinde de bu emîrin nüfuzu tesir etti²³ ve bir ziyafet sırasında Emîr Hasbeg, onu yakalayarak Hemedân kalesinde hapsedti. Melik-Şâh'ın yakalanmasından sonra Hasbeg, Emîr İl-Kafşud'u²⁴ Irak Selçuklu

¹⁵ Mîrhond (1358 hş.). *A. g. e.*, IV, s. 775; Karş. E. Merçil (1975). *A. g. e.*, s. 35.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan (Bahar 2011). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Batı İran'daki Yıva Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Sayı 17, s. 285.

¹⁷ Kıpçak veya Kıpçak, Türklerden büyük bir bölük olup, bu bölüğün oturduğu bölgeye Kıpçak İli adı veriliyordu. Kaşgarlı Mahmûd (1999). *A. g. e.*, IV, s. 844; Kıpçaklar, Hazar'ın doğusunda maruz kaldıkları tazyik dolayısıyla kuzeyden Güney Rusya steplerine yerleşmişler ve oradan bir kısmı Kafkaslara inmişlerdir. Rus yıllıklarından anlaşıldığına göre Kuman-Kıpçaklar 1000 yılından itibaren büyük kitleler halinde Türkistan'dan batıya kaymak zorunda kalmışlar ve özellikle de XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Güney Rusya ve Kafkasya'ya doğru yılmışlardır. Kıpçaklar, Hazar'ın kuzey, batı ve doğusu olmak üzere üç tarafında oturmaktaydılar. Ergin Ayan (2009-II), "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını, s. 112, 124, 125.

¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî'de yer alan ve Mart 1066 tarihli olan bir mektuptan anlaşıldığına göre kâfirlerle birleşen Türkmenler tüccarı yağmaya uğratıyorlardı. Bu Türkmenler Hazar Denizi tarafında Kıpçakların yanında bulunuyorlardı. Sultan Alparslan'ın tenkil amacıyla üzerlerine geldiğini işiten Türkmenler, denizdeki bir adaya geçmişlerdir. Burasının Mangışlak adası olduğu malumdur. Aynı mektuba göre, Türkmenler bu adaya geçerken paralarını, kadınlarını, çocuklarını ve sayısız hayvanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bütün bunlar Selçuklu askerlerinin eline geçmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî (1968). *Mir'âtu'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, Neşr. A. Sevim, Ankara: TTK, s. 130. Nakledilen bu bilgilerden XI. Yüzyılda Hazar Denizi'nin batısında ve Sirderya boylarında Oğuzların 24 boyuna mensup muhtelif Türkmen taifelerinin yaşadığı ve yukarıdaki bilgiye göre XII. Yüzyılda batıya doğru hareketlendikleri anlaşılmaktadır. Bu Türkmen gruplarından biri de Avşarlardır.

¹⁹ Vassâf, *Kitâb-i Târîh-i Vassâf*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi nr. 3040, vr. 84 a.; Krş. F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 127, 260; E. Merçil (1975). *A. g. e.*, s. 33.

²⁰ Zerkûb-i Şirâzî (1310 hş.). *a. g. e.*, s. 49; Vassâf. *A. g. e.*, vr. 84 a.; F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 338; . E. Merçil (1975). *A. g. e.*, s. 35 vd.

²¹ Zehebî (1404/1984). *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, N şr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyî Helâl Serhân, Beyrut, s. 65.

²² Kerim Oder (1982). *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 31 vd.

²³ El-Hüseynî (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara: TTK, s. 89.

²⁴ Kavşud, Türk adlarından biridir. Yukarıdaki Kafşud bu adın değişik bir söyleniş şekli olmalıdır. Sultan Mesûd'un emirlerinden biri idi ve muhtemelen 1159'dan önce ölmüştür.

Meliki Gıyâseddîn Muhammed'i Huzistan'dan getirtmesi için gönderdi. Bu emîr yolda Muhammed'e, Hasbeg'in halifeye mektup yazarak, Melik-Şâh'ı sultan yapmak için onunla anlaştığını söyledi. Sultan Muharrem 548 (Nisan 1153)'de Hemedân kapısına gelince, önce Hemedân'a girmemiş, Köşk-i Cedîd'de konaklamıştı. Hasbeg ona paha biçilmez hediyeler sundu. Zengî Candâr, İlkafşut ve Türkmen Şemle de onunla beraber idiler. Fakat, İlkafşut ile Melik Muhammed daha önce anlaştıkları gibi Hasbeg ile Azerbâyçân hâkimi Zengî Candâr'ı tutukladılar. Şemle ise kurtuldu²⁵.

Bu olayın Selçuklu hâkimiyeti bakımından asıl câlib-i dikkat tarafı, Irak Selçukluları Devleti'nde cereyan eden kumandanlarla melikler arasındaki mücadelenin ve hususan tuzaklar hazırlamak suretiyle ayak oyunlarına dönüşen hadiselerin, Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'ın Oğuzların eline esir düştüğü tarihe (Mart-Nisan 1153) rastlamasıdır. Bu tarihten sonraya rastlayan dönemde kaynaklar Ay-Togdı b. Güç-Togan diye maruf olan Şemle'nin, Huzistan ve Ahvâz'da müstakil bir şekilde hüküm sürdüğünü ve Irak Selçukluları sultanı Arslan-Şâh'ın kardeşini yanında hükümdar sıfatı ile bulundurarak, onun atabegliğini yaptığını belirtiyorlar. Yukarıda birbirine bağlı olarak cereyan eden gelişmelerden çıkardığımız sonuca göre, Oğuz İsyanı'ndan sonra Büyük Selçuklu merkezi idaresine tabi olan bölgelerde Türkmen oymakları yerel hükümetler kurma hususuna büyük önem vermişler ve bu gayeye matuf siyasetlerine uygun şekilde icraatta bulunmuşlardır. Selçuklu otoritesinin muhkem olduğu devirlerde daha önce Oğuz-Türkmen boylarının bu tür hükümetler teşkil etme faaliyetlerinde bulunmadıklarına bakılırsa, tabi olacak bir otorite kalmayınca Oğuz boyları arasında bayrağı kaldırmak gibi geleneksel bir anlayışı sürdürmek istediklerine hükmedilmelidir. Zira, Selçuklu hâkimiyeti devrinde de Oğuz boyları arasında bayrağı taşıyan Kınık boyu olmuştu. Genel Türk tarihi bakımından çıkardığımız sonuca göre, Selçuklu Devleti dağılma sürecine girinceye kadar, Diğer Oğuz oymaklarının Kınık boyu etrafında müşterek gaye etrafında birleştikleridir. Fakat, şüphesiz Sultan Sancar'ın Oğuz isyanına müdahale etmesi ve Oğuzların da istemeyerek onunla bir savaşa girmesi bu birleşmeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Ortaya çıkan olumsuz şartlar, Kınık boyunun içinden çıkan ve bütün Oğuz boylarını havi imparatorluğu yöneten hanedanın sonunu getirmiştir. Dolayısıyla şimdi iktidar devri sona ermiş olan Kınık boyunun yerine muhtelif Oğuz boyları muhtelif bölgelerde harekete geçmişlerdir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Hasbeg öldürüldüğü zaman Şemle zekasıyla kendini kurtarmış ve tekrar Huzistan'a dönmüştü. Ancak, yokluğunda Selçuklulardan Melik-Şâh bölgeyi ele geçirmişti. Üstelik Abbasi halifesi de burayı almak istiyordu. Şemle hemen harekete geçti. Kaybolan Selçuklu otoritesinin yerine Harezmsahlara kuvvet kesbetmeye başladığı devirde 562 (1166-1167) yılında Şemle, Bağdâd yakınlarındaki el-Mahikî kalesine gelerek, buradan Halife el-Müstencîd (1160-1171)'e bir haber gönderdi. Şemle, aşağı Fırat bölgesinden bir kısmının kendisine verilmesini Halife Müstencîd'den istiyordu. Fakat halife bu istekleri kabul etmeyerek ona karşı bir ordu göndermekle mukabele etti ve bir de elçi tayin etti. Halife'nin elçi olarak gönderdiği Yusuf ed-Dimaşkı de bu hususta Şemle'yi kınadı ve giriştiği teşebbüsün sonuçlarından dolayı onu korkutmaya çalıştı²⁶.

Görülüyor ki, Irak Selçuklularının zayıfladığı bu devrede bir Türkmen beyi halifeden bazı siyasi taleplerde bulunabilmekte idi. Buna karşılık halifenin mukabil hareketi ordu ve elçi göndermek suretiyle ve tehdit yoluyla Şemle'yi bu isteklerinden vazgeçirmeye çalışmak olmuştur. Halifelerin bu devrede daha çok dünyevî kudret kazanmaya başladıkları göz önüne alınırsa, Müstencîd'in bu hareketini tabii karşılamak lazımdır.

Şemle ise karşılaştığı sert tepki nedeniyle isteklerinin yerine getirilmeyeceğini anlayınca geri adım atmak zorunda kaldı ve o sırada, Huzistan'da yanında bulunan Melik-Şâh'ın oğlu Mahmûd'a Basra, Vâsıt ve Hille'nin Irak Selçuklu Sultanı Arslan-Şâh tarafından ikta olarak verildiğini söyleyerek, özür diledi. Ayrıca, bu konudaki menşuru da ibraz ederek, "*Fakat ben*

²⁵Râvendî (1957). *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, II, Çev. A. Ateş, Ankara: TTK, s. 244; Bondârî (1943). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK, s. 207; Mirhond (1358 hş.). *A. g. e.*, IV, s. 692; A. İkbâl (1375 hş.). *Târîh-i Mufassâl-ı İrân*, Tahran: Çaphâne-i Hayderî, s. 372.

²⁶İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 266.

bunların üçte birine razıyım" dedi. Ed-Dımaşkî, aldığı bu sonuç üzerine geri döndü²⁷. Bundan anlaşılıyor ki, Avşarların başında bulunan bu Türkmen beyi, kendisini bir Irak Selçuklu melikiyle kıyaslayabilecek kadar ileri gitmekte ve bölgede Selçuklu hâkimiyeti yerine bir Avşar Devleti kurmanın arzu ve teşebbüsündedir. Buna mukabil halife, yeni ortaya çıkabilecek bu Oğuz-Türkmen oymağının taze gücüne karşılık, gittikçe zayıflamakta ve son günlerini yaşamakta olan Selçuklu hâkimiyetini korumayı tercih etmektedir.

Bu nedenle Halife Müstencîd, Şemle'nin Haricîlerden olduğunu söyleyerek, te'lin edilmesini emretti. Bu emrini icra safhasına koymak için, topladığı askerleri kendisine mensup emirlerden biri olan Erkuş'un hizmetine gönderdi. Erkuş ile Vâsıt yöneticisi olan Ebû Ca'fer b. el-Beledî, Nu'maniye'de Şemle'nin kuvvetlerinin karşısına çıktılar. Ancak, kaynaklardan bu iki taraf arasında herhangi bir çarpışma olup olmadığını öğrenemiyoruz. İbnü'l-Esîr, daha sonra isteklerini yerine getirebilmek için Şemle'nin yeğeni Kılıç'ı bir askerî birlikle Kürtlerin üzerine sevk ettiğini ve bunun üzerine Erkuş'un da kuvvetleriyle onun üzerine yürüdüğünü yazıyor. Bu karşılaşma sonunda Şemle'nin yeğeni Kılıç mağlup olduktan başka kendisi ve adamları da esir edilerek Bağdad'a gönderildiler. Bu mağlubiyetten dolayı barış talep eden Şemle'nin teklifi ise kabul edilmedi. Bu esnada Erkuş, atından düşerek öldü. Şemle de halifenin askerlerine karşı koyacak durumda olmadığını görerek memleketine döndü²⁸.

Halife kuvvetleri ile Şemle arasında cereyan eden bu sonuçsuz mücadelenin, her iki taraf için de siyasi bir yarar sağlayıp sağlamadığını ileride göreceğiz. Olayın bu safhasında bu mücadelenin Şemle'nin prestijini yükselttiği ve biraz aşağıda göreceğimiz gibi, siyasi mücadelesinde Avşar boyundan olan veya olmayan askerlerin kendisine katılması hususunda müsait bir zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

Fars'taki Salgurlu Atabeği Zengî, askerlerine karşı fena bir muamelede bulunduğu için, onlar da Huzistan Türkmenlerinin reisi Şemle'ye haber göndererek, onu Fars'a yürümeye teşvik ettiler. Şemle hazırlıklarını tamamlayıp, askerlerini topladıktan sonra Fars'a doğru hareket etti. Zengî ile Şemle'nin orduları arasında şiddetli bir muharebe cereyan etti. Zaten kendisinden şikayetçi olan Zengî'nin askerleri, kendisine ihanet ettiler. Mağlup olarak canını zor kurtaran Atabeg Zengî, küçük bir grupla birlikte kaçarak, Şebânkâre Kürtlerine sığındı. Kürtlerin reisi onu iyi karşılayarak ağırladı.

Diğer taraftan Zengî karşısında galibiyet elde eden Şemle, Fars bölgesine hâkim oldu. Ancak, kendisi de Atabeg Zengî'nin içine düşmüş olduğu hatayı tekrarladı. Şemle halka karşı kötü muamele ederken, kardeşinin oğlu olan İbn Senkâ da ülkeyi yağmalamaya koyuldu. Bu olaylar yüzünden daha önce Zengî'den şikayetçi ve ona ihanet etmiş olan askerler yeniden Zengî'nin yanına döndüler. Böylece Kürtlerle beraber Atabeg Zengî'nin yanında epeyce bir kuvvet toplanmış bulunuyordu. Zengî, bu kalabalık kuvvetle birlikte ülkesine yeniden hâkim olabilmek üzere Fars bölgesine indi. Askerlerine mektup yazarak, onlara bazı parlak vaatlerde bulundu. Bu askerlerin de kendisine katılmasıyla birlikte Zengî'nin gücü daha da arttı ve Şemle'nin üzerine yürüdü. Düzenlenen baskında Şemle mağlubiyete uğradı ve Huzistan'a dönmek zorunda kaldı. Atabeg Zengî ise yeniden ülkesine hâkim oldu (564/1168-1169)²⁹.

Şemle'nin bir taraftan halife, bir taraftan da Salgurlular ile azimli mücadelesi tesirini göstermiş, Atabeg Zengî Fars hâkimiyetini bir süreliğine Şemle'ye terk etmiştir. Şemle Fars'taki otoritesini bazı kayıtlar ve şartlarla meşrulaştırmak, kanuni ve nizâmî sayılan kendi otoritesini tesis etmek yerine, halka kötü davranmak, yağmalatmak suretiyle gayrimeşru bir usule müracaat etmiştir. Şemle'nin halkın desteği ve rızası olmadan bir hâkimiyet kurmayı tahakkuk ettirememesi, kaynakların ifadesine göre halkın yeniden Zengî'ye teveccüh etmesine sebep olmuştur. Bundan ve aşağıda vereceğimiz bilgidan anlaşılıyor ki, hiç beklemediği bir şekilde halkın taraf değiştirmesi Şemle'nin

²⁷ İbnü'l-Esîr (1987). *Aynı yer*.

²⁸ İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 266; Krş. F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 126 vd.

²⁹ İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 281 vd.; Zehebi (1996). *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-İmâm (h. 561-570)*, Tahkik Ömer 'Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut-Lübnan, s. 21; E. Merçil (1975). *A. g. e.*, s. 45.

hiddetini artırmış ve çevresindeki bazı Türkmen taifelerinin üzerine yürümek suretiyle otorite sağlama planlarını uygulamaya koymuştur ki kaynaklarda adları açık bir şekilde zikredilmeyen bu Türkmen taifelerinden biri de Salgurlulardır.

Şemle sadece Huzistan'ı değil ona komşu olan Ahvaz bölgesini de elinde tutuyordu. Fakat kaynaklarda verilen bazı örneklerden çıkardığımızı göre o, sahip olduğu yerlerle yetinmek istemiyor, hâkimiyet alanını genişletmek hususunda ısrar ediyordu. Irak Selçuklularının tam olarak çöküşe yaklaştıkları bu devrede Şemle'nin, Avşar oymaklarıyla beraber, hatta çevresinde bulunan Türkmenleri de hâkimiyet altına almak suretiyle, büyük ve yeni bir Türk devletiyle hanedanının temellerini atmaya çalıştığına hükmedilebilir. Bazı örneklerde görüldüğü gibi kronolojik olaylarla, Türkmen boy beylerinin değişen tutumları arasındaki farklılık yeterince açıktır.

Büyüme arayışları tamamen o günün Türkmenler açısından şartlarını toparlamaya yönelik olarak Şemle, Azerbaycan Atabegi İl-Deniz'den ülkesine yakın olduğunu söyleyerek Nihâvend'i istiyordu. Bu maksatla ona yüklü meblağlar teklif ediyor, fakat her seferinde İl-Deniz'den red cevabı alıyordu. İl-Deniz'in 1175'deki ölümünün ertesinde, bu kudretli atabegin ölümünden istifade fırsatının ortaya çıktığını düşünen Şemle, harekete geçmekte gecikmedi. İl-Deniz'in oğlu Muhammed Pehlivan, işleri yoluna koymak için Azerbaycan'a gidince, beklediği anın geldiğini düşünen Şemle de kardeşinin oğlu İbn Senka'yı Nihâvend'i zapt etmek üzere gönderdi. Şehir halkı bunu duyunca şehre kapanıp müdafaaya çekildi. İbn Senka da onları muhasara etti. Birbirleriyle savaştılar, fakat İbn Senka onlarla baş edemeyeceğini anlayınca, Nihâvend yakınlarındaki Tuster'e döndü. Nihâvend halkı ise İbn Senka'ya karşı Atabeg Pehlivan'dan yardım istedi, fakat bu yardımın gelmesi gecikti. Halk kendilerini tam da emniyette hissederken İbn Senka 500 süvariyle birlikte Tuster'den yola çıktı ve 40 fersah mesafeyi 24 saatte geçip, Nihâvend'e vardı. Borular çalmak suretiyle kendisinin Pehlivan'ın adamlarından olduğunu duyurdu, çünkü onlar Pehlivan'ın adamlarının bulunduğu taraftan gelmişlerdi. Şehir halkı da inanıp kapıları açtı ve İbn Senka içeri girdi. Şehrin ortasına varınca kadı ve reisleri tevkif ve idam etti, şehri yağmalayıp ateşe verdi. Bu arada valinin burnunu kesip serbest bıraktı. Sonra Irak'a gitmek maksadıyla Mâsebezân tarafına hareket etti³⁰.

Şemle'nin coğrafi olarak genişleme hareketına girişip, Nihâvend gibi bir şehri yeğenine fethettirmesi, Selçuklu idaresinde önemli karışıklıkların bulunduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle bu devirde ciddi bir Selçuklu ya da halifelik otoritesinin varlığından söz edilemez. Öyleyse Selçuklu İmparatorluğu'nun yapısındaki dönüşümün gerçekleşmesi, mutlaka geniş kapsamlı sonuçlar doğurmaya gebe dir. Çünkü, Sultan Sancar'ın "İkinci İmparatorluk" diye nitelenen devrinden sonra tüm Selçuklu siyasi ve idari sistemi çökmüş ve Selçuklu coğrafyasında yeni otoritelere ihtiyaç hâsıl olmuştur. Türk tarihinin bu değişim devresinin kesin sonuçlarını keşfetmeye yarayacak, uygun formülleri veya çözümleri yoktur. Fakat Türk tarihi, sorunun siyasi açıdan yeniden bölüşümün gerçekleştirilmesine duyulan gereksinimi belirleyebilir. Oğuzlar tarihinin bu bölümünde bir Oğuz boyunun siyasi açıdan büyümesinin temel mekanizması, bu boyun hâkimiyetinin daha fazla güçlenmesi olmuştur. Büyüme elbette ki, yöresel güçler ile eşitsizlikle orantılı olarak yürümektedir. Bu nedenle genellikle lokal güçleri birbirleriyle karşı karşıya görüyoruz. Meselâ Nihâvend'in Avşarlar tarafından zapt edildiği aynı tarihte, Oğuzlardan Yıva boyunun da Hemedân ve civarını yağmaladıktan sonra İl-Denizliler tarafından tenkil edildiklerini görüyoruz³¹.

Nihâvend'in alınmasından sonra, İbnü'l Esîr'in verdiği habere göre İbn Senka Şaban 569 (Nisan-Mayıs 1174) tarihinde el-Mâhiki yakınlarında bir kale inşa ettirmiştir. Maksadı o yöredeki yerleri ele geçirmek için üs olarak bu kaleden istifade etmektir. Bu bilgiden anlaşıldığına göre, daha önce yaptığı yağmalarla ve ele geçirdiği şehirlerle İbn Senka'nın maddi açıdan durumu iyileşmiştir. Kendisini daha varlıklı kılmak, zenginliğini artırmak için de böyle bir üs kurmayı tercih etmiştir. Fakat, onun yükselişi Halife el-Mustazî (1170-1180)'yi rahatsız etmekteydi. Demek ki halife hem kendi emniyeti açısından hem de tebasının nizam ve asayışı bakımından bu duruma müdahale etmek gerektiğini duymuştur. Avşarların giriştikleri bütün teşebbüsatta, halife ile her hangi bir akit ya

³⁰ İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 313 vd.; Karş. F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 272.

³¹ Ergin Ayan (Bahar 2011). *A. g. m.*, s. 286.

da uzlaşma olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak, halifenin Avşarların her teşebbüsüne karşı tedbirler aldığı ve onlarla mücadeleye giriştiği, kaynakların verdikleri malumatta açık olarak görünüyor. Mamafih halifenin İbn Senka'nın kale inşası teşebbüsüne karşı dahi asker sevk etmesi buna delalet etmektedir. İki taraf karşılaşıncı İbn Senka halife ordusunun sağ cenahına saldırıp, çetin bir mücadele vermişse de sonun esir olmaktan ve başının kesilmesinden kurtulamadı. Yaptırdığı kale ise yıkıldı³².

Yeğenin ölümüyle birlikte kuvvetli bir destekten mahrum kalan Şemle hakkındaki son haberlere, onun öldürülmesi vesilesiyle tesadüf ediyoruz. İbnü'l-Esîr'in verdiği bu habere göre; hâkimiyet sahası genişleyen, şöhret ve itibârı artan, ayrıca 20 yıldan fazla hüküm süren ve Sultan Arslan-Şâh'ın atabegliğini yapan Huzistan hâkimi Şemle, bazı Türkmen taifelerine karşı harekete geçmiş, Türkmenler de bunu öğrenince Sultan Arslan-Şâh'dan ve İl-Denizlilerden yardım istemişlerdi. Bunun üzerine Atabeg Peklivan Şemle'yi ortadan kaldırmağa karar verdi. Yapılan savaşta atılan bir ok Şemle'ye isabet etti, yaralanan Şemle, oğlu ve yeğeni ile birlikte esir alındı, iki gün sonra da öldü (570/ 1174)³³. Arslan-Şâh, Şemle'nin yanında bulunan kardeşini affetti ve Huzistan bölgesini onun hâkimiyetine bıraktı³⁴. Bu suretle Irak Selçuklu sultanı Arslan-Şâh'a tahakküm eden ve sultanın ana bir kardeşleri olan iki oğlundan Pehlivan'ı sultanın büyük hâcibi, küçük oğlu Kızılarslan'ı emîr-i sipehsalar yapmak ve İran'ın mühim yerlerini bu iki oğluna ikta ettirerek, oğullarının geleceğini hazırlamış olan İl-Deniz, oğlu Pehlivan'ı üzerine göndererek Şemle'yi ortadan kaldırmıştır³⁵.

Yeğeni İbn Senka'nın ölümünden sonra Şemle, tek başına kalınca halîfelik, Irak Selçuklu melikleri ve İl-Denizliler gibi rakipleri karşısında tutunamamıştır. Hiç beklemediği bir anda Atabeg Pehlivan'ı karşısında bulması ise sonunu getirmiştir. Yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız olaylar, Şemle'nin hangi şartlar altında neyi tanzim etmeye çalıştığını, uğraştığı meselelerin mahiyet ve kapsamlarını yeterli derecede göstermiştir sanırız. Şemle, bir Oğuz boyunun reisi olarak, dirayetli bir devlet adamında bulunması gereken vasıflara haizdi. Başlarında bulunduğu Avşarlarla, Huzistan ve Fars'a hâkim olmasını bilmiş, Halife ile de siyasi münasebetlere girişmişti. Kurmuş olduğu beylik, kısa bir süre daha devam etmiş ise de tarihi ehemmiyetinin fazla olmaması dolayısı ile kaynaklarda hakkında çok az malumat vardır.

Tarihsel Dönüşüm Mekanizması İçinde Avşarların Yazgısı

İl-Denizlilerin müdahalesiyle Şemle'nin öldürülmüş olmasına karşılık, Huzistan'da teessüs etmiş bulunan Avşar Beyliği'nin bütün engellemelere rağmen nasıl bir süre daha devam ettiğini anlatalım. İbnü'l-Esîr ve El-Hüseynî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Şemle'nin ölümünden sonra Huzistan'daki Avşar beyliği bir süre daha devam etmiş ve yerine oğlu Şerefeddîn Emîrân geçmiştir. El Hüseynî, Irak Selçuklu hükümdarı Arslan-Şâh'ın 570 (1174-1175) senesinde öldüğünü belirtmektedir³⁶. Müellif, bundan sonraki olaylar hakkında da malumat vermektedir. Buna göre, Arslan-Şâh öldüğünde Atabeg Pehlivan, Arslan-Şâh'ın 7 yaşındaki II. Tuğrul'u tahta geçirdiği sırada, Arslan-Şâh'dan yaşça büyük olan kardeşi Melîk Muhammed bir münasebetle Şerefeddîn Emîrân'ın yanında Huzistan'da bulunmaktaydı³⁷.

Demek ki Şemle'nin ölümünden sonra geçen üç yıl içinde birincisi, Arslan-Şâh'ın Huzistan'ı aldıktan sonra bölgenin hâkimiyetini bıraktığı Muhammed orada kalmış, Şerefeddîn Emîrân da onun atabegliğini hem de ordu kumandanlığını yapmıştır. İkincisi, Huzistan Avşarları Arslan-Şâh'ın ölümünden sonra Irak Selçuklularındaki taht mücadelesinde taraf olmak vesilesiyle tekrar tarih sahnesine çıkmışlardır.

³² İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 327.

³³ İbnü'l-Esîr (1987). *A. g. e.*, XI, s. 339; Zehebî (1404/1984). *A. g. e.*, XXI, s. 65.

³⁴ M. H. Yınanç (1965). "Arslan-Şâh", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 614.

³⁵ M. H. Yınanç (1965). *A. g. m.*, s. 614; Karş. Ergin Ayan (2008). "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını, Cilt 10, Sayı 1, s. 154.

³⁶ El-Hüseynî (1943). *A. g. e.*, s. 118; Ancak Arslan-Şâh'ın ölüm tarihinin 572 olması daha doğrudur. M. H. Yınanç (1965). *A. g. m.*, s. 614; Bk. İbnü'l-Esîr (1987, *A. g. e.*, XI, s. 357)'de 573 ve Mirhond (1358 hş., *A. g. e.*, IV, s. 695)'da 571.

³⁷ El-Hüseynî (1943). *A. g. e.*, s. 119.

İbnü'l-Esîr, bu arada Huzistan'da bulunan Melik Muhammed'in 572 (1176-1177)'de el-Bendenîcin'e giderek şehri tahrip ettiğini, yağmalayarak, her türlü tecavüzlerde bulunduğunu yazmaktadır ki, bu olay Arslan-Şâh'm öldüğü yıla tekabül etmektedir³⁸. Çok sayıda Türkmen'in başında Irak üzerine yürüyüp, Bağdâd'a yaklaştığı zaman bir elçi göndererek şehre girmek için izin isteyen Melik Muhammed'in maksadı halife ile anlaşarak, tahta çıkmak ve Bağdâd'da kendi adına hutbe okutmaktı. Muhammed isteklerine karşılık halife tarafından kendisine ilgi gösterilmemesi üzerine Bendenicin üzerine yürümüştür³⁹. Bu haber Bağdâd'a ulaştıca, Vezîr Adûduddîn, ordusunu hazırlamak üzere ihtiyaçlarını temin etti. Bu arada Hille ve Vâsît emîrleri Taş-Tegin ve Oğuzoğlu (Kızıoğlu), askerleriyle birlikte gelip, Selçuklu Şehzâdesi'nin üzerine yürüdüler. Melik, onların geldiğini duyunca, bulunduğu yeri terk edip, geriye döndü. Yanında çok sayıda Türkmen vardı ki, bunlar muhtemelen Avşar Türkmenleri idiler. Yapılan bir savaştan sonra, taraflar geri döndüler (Mart 1177)⁴⁰.

İbnü'l-Esîr'in naklettiği bu haberden bahsetmeyen El-Hüseynî daha başka bir olaya dikkati çekmektedir. Melik Muhammed, Arslan-Şâh'in ölüm haberini aldığı zaman, Atabeği ve Huzistan askerlerinin kumandanı olan Şerefeddîn Emirân b. Şemle'nin kendisi ile beraber Irak üzerine yürümesini istedi. O da cevaben: *"Ben yalnız olarak Atabeg Pehlivan ile başa çıkmam; dün babam onunla Karmasın 'de harp etti, mağlup ve münkesir oldu. Şimdi ise onun yanında mecmuu 50.000 'e baliğ olan Irak, Azerbaycan ve Errân askerleri var. Sen yalnız olarak İsfahan üzerine yürü, Sultan 'in askerleri senin ve senin emirlerinin İsfahan'a vusulünü haber alırsa belki onların bazıları yanından kaçıp, sana gelirler. Ben de yanımdaki askerlerimle sana yardım etmeğe gelirim."* dedi. Melik Muhammed onun bu tavsiyelerini dinleyip, İsfahan'a giderek, şehre girdi. Orada bulunan devlet erkânı kendisine muvafakat ettiler. Orada Kafşud b. Kaymaz ve diğer bazı emîrlere Muhammed'in etrafında toplandılar. Diğer taraftan, Atabeg Pehlivan ordusuyla 5 günde Hemedân'dan İsfahan'a süratle ulaştı. Yapılan savaşta mağlup olan Muhammed, kaçarak Huzistan'a gitti. Emîr Şerefeddîn Emirân, Pehlivân'dan korktuğu için, Huzistan'a sokmadı. Muhammed de Vâsît tarafına gitti, fakat daha sonra yakalanıp, Sercihan kalesinde hapsedildi ve orada öldü⁴¹.

Kendisinin hâkim bulunduğu Huzistan bölgesini üs olarak kullanmak suretiyle, Avşar Türkmenlerini de yanına alarak Melik Muhammed'in, tahta çıkmak ve durumunu meşrulaştırmak için gösterdiği çabaları böylece izah ettik. Bu tarihten sonra kaynaklarda bu olaylara karışan Şerefeddîn Emirân hakkında haber alınmıyor. Kaynakların Huzistan Avşarlarının tarihlerine daha fazla itibar etmemelerinin sebebi ise şüphesiz Şemle'nin ölümünden sonra Irak Selçuklu meliklerinin Huzistan bölgesine hâkim olmalarıdır. Anlaşılan bu tarihlerde siyaseten toparlanma çabasında olan Irak Selçuklu melikleri, hakimiyet sahaları dâhilinde herhangi bir Türkmen teşekkülünün kuvvetlenmesine de müsaade etmemek eğiliminde olmuşlardır. Mamafih, asıl meşru Selçuklu melikleri dururken, onları hiç yokmuş gibi farz ederek, kendi hakimiyetlerini ellerine almaya çalışan Türkmen oymaklarının bu çabalarını memnulukla karşılamaları da beklenemezdi. Nitekim Türkmenlerin bir süre devam eden bu çıkışı da gittikçe sönmeye yüz tutmuştur.

Başka bir açıdan şu da söylenebilir ki, Pehlivan'dan çekinen Emirân Muhammed'i ülkeye almayınca, bu hareketiyle Pehlivan'ın memnuniyetini kazanmıştır. Emirân döneminde uzun bir süre Şemle oğulları ile ilgili bir bilgiye rastlanmaması, ülkenin sakin bir barış dönemi yaşaması ve siyasi olaylara karışmaması ile ilgili gözüküyor.

Yalnız İbnü'l-Esîr tarafından 589 (1193) yılında Avşarlar hakkında kısa bir bilgi verilmektedir. Anlaşıldığına göre, Huzistan'daki Avşarların başında bu tarihte Süseyân b. Şemle bulunmakta idi. Bu şahsın ne zaman Avşarların başına geçtiği bilinmiyor. Kaynağın ifadesine

³⁸ İbnü'l-Esîr (1987). A. g. e., XI, s. 352.

³⁹ Hüseyin Kayhan (2001), *Irak Selçukluları*, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 279. Kaynaklarda Melik Muhammed'in ismi geçmesine rağmen, yazar Muhammed yerine Melik Mahmûd'dan bahsetmektedir. Keza yazarın bu eserin sonuna eklediği soy kütüğü cetvelinde de Arslan-Şâh'in, Mahmûd isminde bir kardeşine rastlanmamaktadır.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr (1987). A. g. e., XI, s. 352.

⁴¹ El-Hüseynî (1943). A. g. e., s. 119; Krş. F. Sümer (1999). A. g. e., s. 263.

göre anılan tarihte Süseyân b. Şemle Huzistan'daki bir kalenin dizdârlığına birini tayin etti. Dizdar askerlere çok kötü davranmakta idi. Bunun üzerine içlerinden biri ona ihanet ederek öldürdü ve Halife En-Nâsır (1180-1225)'in hâkimiyetini ilân etti. Halife de oraya asker sevk ederek kaleyi ele geçirdi⁴².

İbnü'l-Esîr'in burada olayı anlatış tarzı ve yorumu elbette ki tarihçilik bakımından eksiktir. Müellif burada olayın oluş tarzından çıkardığı kendi fikrini beyan etmiştir. Yani halîfenin Huzistan'daki bir kaleyi ele geçirmesinin sebebinin kale kumandanının halka kötü davranması gibi basit sebebe bağlayarak fikrini ifade etmiştir. Ancak, her fırsatta siyasi güç kazanma peşinde olduğunu gördüğümüz halîfenin, aşağıda göreceğimiz gibi, o tarihte veya bir iki yıl içinde tamamen ortadan kalkacak olan Irak Selçuklu Sultanlığı'nın durumunu değerlendirerek atağa kalktığını da göz ardı etmemek gerekir. Buna göre bir hüküm vermek gerekirse, halîfenin gayesi, oradaki halkı korumak değil, bölgedeki Türk hâkimiyetine son vermektir. Tarih bu noktada Selçuklu tarihinin bir boyutunu şöyle ki, bu devletin arta kalan hâkimiyet sahalarında yeniden bir bölüşümün gerçekleştirilmesine ihtiyaç olduğunu kesin olarak saptamıştır. Selçuklu tarihinin büyük bölümünde siyasal büyümenin temel mekanizması, yerli toplumların ve reayanın gerek ekonomik gerek asayiş durumlarında daha fazla iyileşme sağlamaya yönelik –her zaman amaç bu olmasa da- şu ya da bu kimlikteki azınlıkları, hem askeri güçleriyle, hem bürokrasi deneyimleriyle hem de üretim yapma yetenekleriyle birlikte kendine mal etmesi olmuştur. Selçukluların siyasal büyümesi aynı inanca sahip toplumlar arasında eşitlik esasına göre yürümüştür. Fakat şimdi Selçuklu tarihinin kazanımları ne kadar mütevazı boyutlarda olursa olsun halîfelik, dağılma sürecine katılarak, aşağıda görüleceği gibi yükselen yeni güçlerden istifade etmek suretiyle bu süreci mümkün olduğu kadar hızlandırma çabası içerisine girmiştir. Nitekim bu çabalar sonucunda Selçuklulardan arta kalan siyasi güç, Harezmsâhların bölgedeki müthiş yükselişle dengelenmiştir.

Tarih sürecinin bir analizi, doğrudan yaşamsal bir denge sorununu gündeme getirmiştir. Halife siyasal ve toplumsal alanın yeniden bölüşümüne dayalı bir süreç içine girdiğini fark ve bu sürecin hızlanmasına yardım etmiştir. Halife Nâsır, Selçukluların bölgedeki nihai çöküşünü sağlamak için II. Tuğrul ile savaşmaya teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyaletleri Harezmsâh Tekiş'e ikta suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Taberek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmliler askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmsâh Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Tuğrul mağlup olup, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (24 Rebiyülevvel 590/18-19 Mart 1194). Tekiş II. Tuğrul'un kesik başını Bağdad'a gönderdi ve bütün ülkesini işgal etti⁴³.

Halife-Harezmsâh işbirliğinin semerelerini vermeye başladığı bu devrede 590 (1193-1194) yılında Süseyân b. Şemle öldü ve oğulları hâkimiyet için birbirlerine düştüler. Bazıları, Halife'nin veziri Mü'eyyededdîn İbnü'l-Kassâb'a haber göndererek aralarındaki dostluk sebebiyle kendisinden yardım istediler. Mü'eyyededdîn, önceleri Huzistan'da görev yapmış ve o bölgedeki şehirleri idare etmişti. Bundan dolayı orada arkadaşları, dostları ve arkadaşları vardı. Bölgeyi de iyi tanıyor ve nereden ve nasıl girilerek, istilâ edileceğini iyi biliyordu. Bağdad'da Vezîr naibi olunca, halîfeden Huzistan'ı zapt etmek üzere kendisini askerleriyle birlikte Huzistan'a göndermesini istedi. Vezîr'in gayesi bölgeye hâkim olmaktı; yerleşirse itaat etmiş görünecek, müstakil olarak hüküm sürecek, böylece de kendisini emniyete almış olacaktı.

Böylece yukarıdaki yardım başvurusunu da alınca, vezirin tamahı daha da arttı. Bağdad'da teçhiz edilen ordu, onun maiyyetinde Huzistan üzerine gönderildi. Vezîr, 591 (1194-195) yılında Huzistan ve çevresindeki hâkimlerle yazışmalarda bulunup, savaşlara girdi. Bu savaşlar sonucunda Muharrem ayında (Aralık 1194-Ocak 1195) Tuster ve diğer şehirleri ele geçirdi. Ayrıca, en-Nazir, Kâkird, Lâmûc ve diğer bazı kaleleri de zapt etti. Sonra, Şemle'nin Huzistan'a hâkim bulunan oğullarını Bağdad'a gönderdi. Bunlar Rebiyülevvel

⁴² İbnü'l-Esîr (1987). A. g. e., XII, s. 94.

⁴³ Ergin Ayan (2008). A. g. m., s. 162.

(Şubat-Mart 1195) Bağdâd'a vardılar⁴⁴.

Halifelik açısından değerlendirilecek olunursa bir yeniden bölüşüm mekanizması başarıyla gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen halifeliğin bu mekanizmanın kurulduğu yerde Türk hâkimiyetini her şeye rağmen ortadan kaldırılabile ihtimalinin olmadığı da rahatlıkla söylenmelidir. Halifeliğin Selçuklulardan önceki eski Harun Reşid devrindeki parlaklığına geri dönme rüyası da bu ihtimale benzemektedir.

Böylece 1135 yılından itibaren Huzistan'daki varlıklarından haber alabildiğimiz Oğuzların Avşar boyunun yaklaşık 60 yıllık bir süre bu bölgede hâkim olduklarını gördük. Bu tarihten sonra ise buradaki bir Avşar beyliğinden bahsedilmemekte, Kuzey Suriye ve Anadolu'da tarihleri devam etmektedir. Afşarların Huzistan ve Luristan'da 42 kaleleri vardı. Şemle oğullarının para kestirdikleri de biliniyor.

Sonuç

Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde doğal olarak ortaya çıkan siyasal bölüşüm mekanizması içinde dönemsel tarih, siyasal bir savaş meydanına dönüşmüştür. Yok olma-yüz tutmuş olan mevcut otoriteye başkaldıranlar da bu başkaldıranları boğmak isteyenler de, bu kaos ortamından yararlanmak isteyenler de bu açılardan bol bol cephane bulabilmişlerdir. Bu dönemde Türkiye hariç Selçuklu toplumunun neredeyse tamamının otorite boşluğu içerisine düşmesi tarafeynin şanslarını eşitlemiştir. Ancak, Oğuz boylarının bazılarının kültürel ve siyasal olarak aidiyet duygularını muhafaza edebildikleri günlerde, bu boyların geleneksel teşkilatçılığı merkezi otoritelerden daha bağımsız bir biçimde kendiliğinden şekillenmiştir. O günlerde iktidarın tam anlamıyla nüfuz edemediği bölgelerde muhtelif Oğuz boyları yeni hâkimiyet kurmayı hedefleyebilmişlerdir. Bağdâd merkezli Abbâsi halifeleri de Selçuklu siyasal ve askeri gücünün çok zayıfladığını, yakın bir gelecekte de yok olacağını düşünerek muhalefete başlamışlardı. Ancak halifelik nokta-i nazarından bu yargının geçerli olmadığı görülmektedir. Görünen o ki, Selçuklu Türklerinin elinden çıkan hâkimiyet bu kez de önce Harezm Türklerinin sonra da Moğolların eline devredilecektir. Dolayısıyla bölüşüm mekanizmasının halifelik açısından iyi işlediğini ve kapsamının genişlediğini farz etsek bile sonuçlarının hedefleri tutturmadığı görülmektedir.

Ahlak, etik, toplumsal adalet gibi olguları bir tarafa bırakırsak, Selçukluların yıkılış süreci ekonomik, siyasal ve sosyal bakımdan var olan birçok sorunu daha da şiddetlendirmiştir. Bu tarihsel gelişmeler üzerine şekillenen İslâm dünyasının yeni düzeninde ortaya çıkıp, temayüz etme eğiliminde olan yeni güçleri nazar-ı dikkate almamak mümkün değildir. Görünen odur ki, Selçuklu Devleti yıkılsa da Oğuz boyları yeni tarihsel rollerini oynamaya hazır biçimde ortaya çıkmışlar, gelecekte bu coğrafyalarda oluşacak muhtelif Oğuz menşeli teşkilatların kalıplarının ana hatları da bu dönemde çizilmiştir. Bu araştırma, oğuz boylarının gelecekteki yeni bir duruma doğru aralıksız bir geçiş süreci yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, S. G. (2006). *Selçuklular*, Çev. E. N. Necef-A. N. Annaberdiyev, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- AYAN, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- AYAN, E. (2008). "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını, Cilt 10, Sayı 1.
- AYAN, E. (2009-II), "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını.
- AYAN, E. (Bahar 2011). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Batı İran'daki Yıva Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Sayı 17.
- AYAN, E. (Kasım-Aralık 2006). "Selçukluların oğuz-Türkmen Siyaseti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Sayı 165.
- BANGUOĞLU, T. (1959). "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, Sayı 180.

⁴⁴ İbnü'l-Esir (1987). *A. g. e.*, XI, s. 94 ve 98; Krş. F. Sümer (1999). *A. g. e.*, s. 263 vd.

- BONDÂRÎ (1943). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK Yayınları.
- EL-HÜSEYNÎ (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara: TTK Yayınları.
- GÖK-ALP, T. (Kasım-Aralık 1979). "Türük Bengü Taşları Üzerine İncelemeler: IV. Bengü Taşlarda Geçen Budun Adları 2", *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Sayı 205-206.
- HACI MİRZÂ HÜSEYNÎ-İ FESÂÎ (1367 hş.). *Fârsnâme-i Nasiri*, Tashih ve Teşhiye Mansûr Restgâr-ı Fesâî, I, Tahran.
- İBNÜ'L-ESİR (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe terc. A. Özeydin-A. Ağrakça, XI, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İKBÂL, A. (1375 hş.). *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran: Çaphâne-i Hayderî.
- KAŞGARLI MAHMÛD (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, Çev. B. Atalay, Ankara: TDK Yayınları .
- KAYHAN, H. (2001). *Irak Selçukluları*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- KÖPRÜLÜ, F. (1943). "Osmanlıların Etnik Menşei Meselesi", *Bellekten*, VII², Ankara: TTK Yayınları.
- KÖYMEN, M. A. (1965-1966). "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", *Türk Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Sayı 37-48.
- KÖYMEN, M. A. (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Ankara: TTK Yayınları.
- LAMBTON, A. K. S. (1991). *Lanlord and Peasant in Persia*, London.
- MERÇİL, E. (1975). *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara: TTK.
- MERÇİL, E. (1996). "Gulâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- MİRHOND (1358 hş.). *Ravzatu's-safâ*, IV., Tahran: Çaphâne-i Mehâret.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999). *Siyâsetnâme*, Haz. M. A. Köymen, Ankara: TTK Yayınları.
- ODER, K. (1982). *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- RÂVENDÎ (1957). *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, II, Çev. A. Ateş, Ankara: TTK Yayınları.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (1968). *Mir'âtu'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, Neşr. A. Sevim, Ankara: TTK Yayınları.
- SÜMER, F. (1958). "X. Yüzyılda Oğuzlar", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI, Sayı 3-4.
- SÜMER, F. (1979). "Tokuz Oğuzlar", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, XII/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SÜMER, F. (1999). *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını..
- VASSÂF, *Kitâb-i Târîh-i Vassâf*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi nr. 3040.
- YINANÇ, M. H. (1965). "Arslan-Şâh", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ZEHEBÎ (1404/1984). *Sîret-ü Alâmü'n-nübelâ*, XXI, N şr. Beşşâr Avvâd Marûf-Muhyi Helâl Serhân, Beyrut.
- ZEHEBÎ (1996). *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyütü'l-meşâhîr ve'l-İmâm (h. 561-570)*, Tahkik Ömer 'Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut-Lübnan.
- ZERKÛB-İ ŞİRÂZÎ (1310 hş.). *Şirâznâme*, Neşr. Behmen-i Kerîmî, Tahran.